

XARİCİ DİLLƏRDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ METODLARI

Dil cəmiyyətdə insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmaqla, həmçinin cəmiyyətin inkişafının bir növ mənasını təşkil edir. Bu barədə S.Abdullayev yazır: “Qlobal şəkildə düşünsək, dil işarələrinin semantik yaygınlığı və funksional kövrəkliyi qeyri-səlislik və qeyri-aşkarlığı, semioloji dayanıqsızlığı, həm də şərti-nisbi mənada sabitlik, güvənlik və kommunikasiya uğur amili kimi çıxış edir (1. s. 27). Biz bilir ki, dilin 2 əsas funksiyası vardır:

1. Nominativlik: 2. Kommunikativlik.

Dünya ölkələri və xalqları arasında həm iqtisadi, həm elmi, həm də digər siyasi, mədəni əlaqələrin inkişafında kommunikativlik müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bura diplomatik əlaqələridə əlavə etsək, xarici dillərin də inkişafı, həmçinin onu bilməyin vacibliyini bir daha qabartmış oluruq. Hər hansı bir xarici dilin tədrisində müxtəlif istiqamətlər, onun müxtəlif aspektlərində tədqiqində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, dilin tərkib hissəsi olan söz birləşmələri, onların xüsusiyyətləri, növləri haqqında bir çox tədqiqatçılar öz elmi əsərlərində özünəməxsus fikirlər söyləmişlər. Amma tədqiqat işlərini araşdırarkən, məlum olur ki, bu hələ də yetərli deyil. Çünki, baxışlar müxtəlifdir. Buna səbəb isə söz birləşməsinə aid ümumi nəzəri biliklər, hazırki dilçilik elminin tələblərinə cavab vermir və bu haqda dəqiq mövqe hələ də öz əksini tapmamışdır. Mübahisəli məsələlərdən biri də, söz birləşmələrinin sözə və cümləyə münasibəti, onların yaranma və inkişaf yolları, inkişaf xüsusiyyətləri, növləri, başqa digər dil vahidlərinə münasibətidir ki, hələ də mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır.

Dillərarası tədqiqatları araşdırdıqca, söz birləşmələrinin rus dilçiliyində daha çox araşdırıldığına şahidi oluruq. Maraqlı olanı isə odur ki, rus dilçiliyində işlənmiş və araşdırılaraq gəldiyimiz nəticələr, bir sıra digər xarici dillərdə də, xüsusən türk dilçiliyində də özünü göstərir. Ümumi dilçilik nöqteyi-nəzərindən götürükdə, bu onunla izah oluna bilər ki, hər hansı bir dildə söz birləşmələrini araşdırdıqda mütləqdir ki, digər dillərdə də ona necə təsir etdiyinin mümkünlüyünü görmək olsun. Amma rus dilçiliyində də müasir zaman kəsiyində söz birləşmələrinə aid bir sıra problemlər qalmaqdadır. Ümumi baxımdan götürükdə bütün dillər üzrə söz birləşmələrinin bir sıra problemləri aktual olaraq qalır. Ola bilsin ki, müəyyən dillərdə bu məsələnin bir qismi az da olsa öz həllini tapmış olsun. Amma digər dillərlə müqayisədə bu azlıq təşkil edir. Məsələn: türkologiyada söz birləşmələri kifayət qədər işlənmiş, problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu barədə tədqiqatçı Sürek M.B. yazır: “Türkologiyada söz birləşmələrinin tədqiqi, tarixi o qədər də qədim və zəngin deyildir. Söz birləşmələrinə aid qeydlərə, türk dillərinə aid bir neçə əsr bundan əvvəl yazılmış qrammatika kitablarında rast gəlikənsə də, söz birləşmələri son dövrə qədər xüsusi tədqiq olmamışdır. Bu sahədəki fikirlər uzun zaman ayrı-ayrı qrammatik kitablarındakı təsadüfi qeydlərlə məhdudlaşdırılmışdır” (5, səh. 13).

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri haqqında XX əsrə qədər yazılmış tədqiqat əsərlərində az-az rast gəlinir. Həmin dövrə qədər M.Kazımbəy öz əsərlərində bu barədə qeyd etmişdir. Onun “Общая грамматика турецко-татарского языка” adlı əsərində söz birləşmələri haqda bir sıra qeydlər var. Lakin, bu kifayət qədər yetərli deyil. Adını qeyd etdiyim bu əsəri Azərbaycan dilinin ilk qrammatikası kimi də adlandırırlar. Amma müəllifin söz birləşmələri haqqında dəyərli fikirləri də var. Məsələn, müəllif “söz birləşməsi” terminini “sintaksisə” ekvivalent kimi işlətdiyi üçün, hər hansı bir söz əlaqəsini söz birləşmələrini, sintaksisi də söz birləşmələrindən bəhs edən sahə kimi qeyd edir. Lakin burada da söz birləşməsi ilə cümlə arasında fərqlərin olduğunu görürük (3).

Söz birləşmələrinin sintaksisə daxil edilməsinin bir sıra problemlər gətirəcəyi anlaşılandır. Məhz bu amil sintaksisində də tədqiqat obyektinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu zaman sintaksis yalnız cümlələrdən deyil, söz birləşmələrindən və cümlələrdən bəhs edən bir sahə olaraq tədqiq edilir. Bu barədə yazılan ilk tədqiqat əsəri isə 1946-cı ildə çap edilən və müəllifləri M.Şirəliyev və M.Hüseyn olan “Azərbaycan dilinin sərfi” adlı orta məktəb dərsliyidir (6). Bu dərslik barədə Z.İ.Budaqov yazır: “Burada ilk dəfə olaraq söz birləşmələri xüsusi mövzu kimi verilir, ilk dəfə olaraq, Azərbaycan dilində “söz birləşməsi” terminindən istifadə edilir. Burada söz birləşmələri ümumi “İfadələr bəhsi” başlığı altında götürülür və düzgün olaraq o, ən azı iki sözlün birləşməsi kimi təqdim edilir, bitmiş fikir ifadə etməməsinə görə cümlədən fərqləndirilir. Ümumiyyətlə, söz birləşməsi düzgün izah edilir. Lakin, söz birləşməsi cümlədən fərqləndirərkən dəqiqləşdirməyə ehtiyacı olan belə bir fikirdə söylənilir: “Söz birləşmələri cümlənin ibtidai növü olsa da, cümlə deyildir” (2).

Adı çəkilən tədqiqat əsərinə münasibət bildirən tədqiqatçı Sürek M yazır: “Söz birləşməsi dilçilik elminin ətraflı elmi tədqiqata ehtiyacı olan və özünün tam həllini gözləyən problematik məsələlərdən biridir. “Söz birləşməsi nədir” sualına cavab verməzdən əvvəl və bu suala cavab vermək üçün söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinə nəzər salsaq, söz birləşmələri sahəsindəki tədqiqatın mənzərəsi ilə tanış olarıq. Belə ki, dildə mövcud olan sözlər nitq prosesində iki şəkildə: 1) söz birləşməsi; 2) cümlə şəklində birləşə bilər. Nitq prosesində sözlərin bu şəkildə birləşməsi hər bir konkret dildə tarixən əmələ gəlmiş və həmin dilin daxili inkişaf qanunları əsasında formalaşmış qaydalara əsaslanır. Hər bir dildə qrammatikanın bu qaydalardan bəhs edən hissəsinə sintaksis deyilir. Beləliklə, məlum olur ki, qrammatikanın əsas hissələrindən biri olan sintaksis iki məsələni: 1. söz birləşməsi və 2. cümləni öyrənir” (5, səh. 16).

Digər xarici dillərə gəldikdə, xüsusi ilə hind dilçiliyində çox təsviri xarakter daşıyan və Paninin adı ilə bağlanan qrammatikada fonetika, orfoepiya, etimologiya, morfoloji məsələlər daha dəqiq və təsvir olunmuşdur.

Qədim hind qrammatikalarında fikir ifadə edən əsas vahid kimi cümləyə də müəyyən yer verilmiş və bununla da praktik xarakter daşısa da, statistik məsələlərdən bəhs edilmişdir. Lakin sintaksis qədim hind dilçiliyində mühüm yer tuta

⁵⁹ İngilis dili (humanitar fakültələr üzrə) kafedrası, baş müəllim

bilməmiş, ayrıca sahə kimi götürülməmiş və ona morfoloji hadisələrlə bir sırada öləri nəzər salmışdır (10, səh. 10). Yunan dilçiliyində bu məsələlər kifayət qədər dəqiq araşdırılmamışdır. Belə məsələlər əsasən fəlsəfi fikir nöqtəyi nəzərindən fəlsəfi problemlərin tərkib hissəsi kimi meydana çıxmışdır. Burada əsas diqqət əşya, fikir, söz arasında olan münasibətlərə yönəlmişdir. Bu məsələlərdə məşhur filosoflar olan Herkeit, Demokrit, Epikür və Platon kimi məşhur filosofların diqqətini cəlb etmiş və onlar arasında ciddi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu filosoflardan fərqli olaraq Aristotel bu məsələdə fərqli fikir irəli sürmüşdür. Filosofa görə, “qrammatika” termini, oxumaq və yazmaq sənəti, bacarığı mənasında işlənmiş, “hərfehca-söz” sistemində qurulmuşdur (7).

Digər yunan dilşünası Sisteronun da qədim yunan elmində söz birləşmələrinə aid özünəməxsus fikirləri vardır. Dilşünas yunan dilində söz birləşmələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirir:

1. Qədim yunan dilçiliyində və üslubiyyatında müxtəlif münasibətlərlə söz birləşmələri məsələlərinə toxunulmuş və maraqlı fikirlər söylənilmişdir. Sözlərin sırasına, forma və məzmununa nəzər yetirilmişdir.

2. Burada sözlərin birləşməsi geniş mənada alınmış, konkret mənada deyil, sözlərin əlaqələnməsi mənasında işlənmişdir. Sözlərin əlaqəsində mərkəzdə adlar, adlarda fellər dayanmışsa da, sonralar daha geniş götürülmüş və bütün nitq hissələrinin, hətta köməkçi nitq hissələrinin əlaqəsi buraya daxil edilmişdir.

3. Söz birləşməsi və ya sözlərin birləşməsi haqqındakı fikirlər sonralar, yeni dövrdə söz birləşməsi təliminin formalaşmasında mühüm rol oynasa da, söz birləşməsi haqqında sintaktik təlim yarada bilməmişdir (10).

Sisteron M. tamamilə söz birləşmələrindən bəhs edən bu əsərində daha sonra qeyd edir. “Söz birləşməsi” haqqında məsələ başlıca olaraq iki şeyin nəzərdən keçirilməsini tələb edir: birincisi sözlərin düzgün yerləşdirilməsi, sonra məlum ritm və forma bitkinliyi“ (11, səh. 14).

Müəllifin fikirlərinə münasibət bildirərkən onu da xüsusi olaraq vurğulamaq yerinə düşər ki, sintaksisin tərkib hissəsi olaraq götürülən söz birləşməsi tam olaraq izah oluna bilmir. Formalaşma, dəqiqləşmə prosesi hələ də qalmaqdadır. Çünki, söz birləşməsi hələ də qrammatikanın tərkib hissəsi kimi tam olaraq araşdırılmamışdır. Yuxarıdakı qeydlərimizdə görürük ki, söz birləşməsində əsas qayə, onların söz birləşməsi və əlaqələnməsi mənasında anlaşılmasıdır. Bu isə sintaksisin problemlərindəndir, nəinki, söz birləşməsinin. Fikrimizin təsdiqini isə tədqiqatçı Sürek M.B.-in araşdırdığı tədqiqat işi sübut etmiş olur. Tədqiqatçı yazır: “Dilçilik uzun zaman müstəqil sintaktik kateqoriya kimi, söz birləşməsi anlayışına malik olmamışdır. Dilin ayrıca, müstəqil bir vahidi və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik bir sintaktik kateqoriya kimi söz birləşməsi anlayışı çox cavandır, hətta bu anlayış indi də formalaşma, dəqiqləşmə prosesini davam etdirir. Lakin, bu təlimin izləri çox qədimlərə gedib çıxır. Xüsusən antik, yunan dilçiliyi və üslubiyyatı bu haqda bizə çox material verir. Hətta, ara sıra söz birləşməsinin kateqoriya kimi götürülərək sözləri və cümlədən fərqləndirilməsi meylləri də özünü göstərir. Bunun ilk izlərini yunan atomistlərində görürük. Antik təlim olan atomizm materialist fəlsəfəsi əsasında yaranmışdır. Buna görə də atomizmlərin dillərin quruluşu haqqındakı fikirləri o dövr dilçiliyi üçün çox xarakterikdir. Lakin, bu sistemdə söz birləşmələri ayrıca qeyd edilsə də, nə atomistlərdə, nə də sonrakı dövrlərdə söz birləşmələri xüsusi tədqiqat obyektinə olmamış, başqa məsələlərlə əlaqədə buna da toxunulmuşdur. Həm də bu təlimdə, söz birləşmələri indi bizim başa düşdüyümüz mənada, xüsusi qrammatik kateqoriya kimi deyil, geniş mənada, sözlərin birləşməsi, əlaqələnməsi mənasında bəhs edilmişdir (5, səh. 19).

Xarici dillərdə, daha çox ingilis dilində işlənən bir çox tədqiqat işlərini araşdırarkən məlum olur ki, ingilis dilində sabit söz birləşməsi mənasında ən çox işlənən termin – “phrase” adlanır. Lakin, heç də bir çox tədqiqatçılar bu termindən istifadə etmirlər. Bunu isə onunla əsaslandırırırlar ki, “phrase” termini daha çox amerikalı dilçilərə məxsusdur. İngilis dilində isə bu termin əvəzində daha çox “word group” termini işlədilir. Bu bərdə L.Blumfildin maraqlı fikirləri var. Tədqiqatçıya görə ekzosentrik strukturlar, birləşmələrin heç bir komponentinin böyük bir strukturda və ya bir qrupun yerində işləmə bilməməsidir. Məsələn, “John run” və ya “beside John”. Söz birləşmələrinin endosentrik və ekzosentrik qruplara bölgüsü böyük strukturda qrupun hərəkət edə bilməsi və onun daxili strukturunun nəzərə alınmaması əsasında müəyyənləşir. “Poor John” və ya “Tom and Merry” birləşmələrinin daxili struktur fərqlərinə baxmayaraq, geniş quruluşda işləmə bilmələrinə görə müxtəlif qruplar bir növə aid edilir. Lakin, bu birləşmələr daxili strukturlarına görə müxtəlif növlüdür. Tabeli “Poor John” və tabelisiz “Tom and Merry”. Ekzosentrik strukturların yarımqruplara bölgüsü başqa prinsip əsasında keçirilir və predikativ “John ran away” və önlüklü “beside John” birləşmələrini ayırmağa imkan verir (8, səh. 102).

Digər tədqiqatçı V.V.Burlakovanın da xarici dil olan ingilis dilində işlənən söz birləşmələri haqda maraqlı fikirləri var. O, özünün “Müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin struktur əsasları” kitabında xüsusi olaraq qeyd edir ki, ənənəvi qrammatika fəle tabe olan elementləri iki növə ayırır: tamamlıq və zərflilik. Tamamlıq və zərflilik zərfliliyin təsnifatı, fəle tabe olan iki müxtəlif üzvün müəyyənələnməsinə səbəb olur (9, səh. 88).

Müasir ingilis dilində işlənən söz birləşmələri haqqında Azərbaycan tədqiqatçısı O.Musayevin də fikirlərini bilmək maraqlı olardı. Tədqiqatçı bir növ söz birləşmələrinin tərfi vermişdir. Müəllifə görə müasir ingilis dilində ən azı iki əsas nitq hissəsinin sözlərdən ibarət olan və atributiv əlaqə zəminində formalaşan sintaktik vahidə söz birləşməsi deyilir” (4, səh. 242). Xarici dillərdə, xüsusən ingilis dilində işlənən söz birləşmələri haqda danışarkən, O.Musayevin tədqiqatına əsaslanaraq, müəllif tərəfindən araşdırılan və müəyyən nəticələrə gəlinən ifadələri qeyd etmək yerinə düşər. Bununla bərabər müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin aşağıda qeyd olunan növlərini göstərə bilərik:

1. Hər iki komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri. Bu qrupa daxil olan söz birləşmələri də öz növbəsində iki yarımqrupa bölünür:

a) hər iki komponenti ümumi halda işlənmiş isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn “stone bridge, flower garden, cane sugar, lamp light” və s.

b) birinci komponenti yiyəlik halda, ikinci komponenti isə ümumi halda işlənmiş isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “Tom’s father, London’s gaitry, girls dress, boy’s name” və s.

2. Birinci komponenti sifət, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “high houses, new cities, clever boys, rich people” və s.

3. Birinci komponenti feli sifət, ikinci komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “playing children, broken plate, dancing girl” və s.

4. Birinci komponent məsdər, ikinci komponenti zərfdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “to go fast, to work hard, to listen attentively” və s.

5. Birinci komponenti say, ikinci komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “five boys, six chairs, seven brothers, two horses” və s.

6. Birinci komponenti əvəzlik, ikinci komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “my father, this city, another book, such person” və s.

7. Birinci komponenti zərf, ikinci komponenti sifətdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “too difficult, very interesting, so deep, rather exciting” və s.

8. Hər iki komponenti zərfdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “very calmly, too slowly, so attentively, rather often” və s.

9. Birinci komponenti zərf, ikinci komponenti feli sifətdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “rather tired, too exhausted, further” developed, highly provided” və s.

10. Birinci komponenti yiyəlik halında isim, ikinci komponenti cərrüddən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn “Tom’s coming, children’s sleeping, pupils writing, ocean’s roading” və s.

11. Birinci komponenti məsdər, ikinci komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn, “to read a newspaper, to translate an article, to build a bridge, to write a letters” və s. (4, səh. 243).

Beləliklə, bütün yuxarıda qeyd etdiklərimizi toplayaraq belə bir fikir irəli sürə bilərik ki, müxtəlif sistemli dillərdə işlənən söz birləşmələri bir-birindən fərqli şəkildə formalaşır və bu söz birləşmələrini əmələ gətirən vasitələr də müxtəlifdir. Buradan da belə nəticəyə gəlirik ki, söz birləşmələrinin üzvləri arasında olan mövcud sintaktik münasibətlərin müxtəlifliyi də ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olan sözlərin birləşmə formalarının müxtəlifliyi ilə də qarşılıqlı əlaqədədir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.A. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı: Victory, 2013, s. 596.
2. Budaqova Z.V. Birinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan feli söz birləşmələri // Dilçilik məcmuəsi XIX. Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu. 1960, s. 59-60.
3. Казымбек М. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань: СПб. 1846, с. 466.
4. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1979, s. 360, 1996.
5. Sürek M.M. İngilis dilində feli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı – 2015, s. 13
6. Şirəliyev M.S., Hüseynzadə M.H. Azərbaycan dilinin sərfi. Bakı: AMEA. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. 1946, s. 230.
7. Аристотель. О восприятии и воспринимаемом, чувственном восприятии и перевода.
8. Блумфилд Л. Язык. М/М. Прогресс. 1968, с. 605.
9. Бурлакова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. Л. Наука, 1975, с. 128.
10. Шарифов А.В. О предмете синтаксиса. М. Издательство АН СССР, 1960, с. 271.
11. Цицерон М.Т. Риторика для Геренния. Ораторское искусство в древнем Риме. Перевод Стрельникова И.П., Кузнецова Т.И. Наука, 1976, 230.

Açar sözlər – söz birləşməsi, nitq hissələri, termin, terminologiya, isim, sifət, say, əvəzlik, fəl, zərf, işlənmə xüsusiyyətləri, ifadələr, dilçilik, feli birləşmə.

Ключевые слова -словосочетания, части речи, термин, терминология, существительное, прилагательное, числительное, местоимение, глагол, наречие, особенности обработки, выражения, лингвистика.

Key words – the expression, parts of speech, term, terminology, noun, adjective, numerals, pronoun, verb, adverbs, processing features, expressions, linguistics, verb combination.

Xülasə

Söz birləşmələrinin hər hansı bir formada qruplaşdıraraq öyrənilməsi və tədqiqat işlərinə cəlb edilməsi, tədqiqatın ümumi istiqamətindən, eləcə də məqsədindən çox asılıdır. Belə ki, eyni zaman kəsiyində söz birləşmələrinin təbiətinə və tələbinə də diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı. Bu zaman tələb olunan əsas qayə onların əhəmiyyətini və əlamətlərini üzə çıxarmaqdır.

Резюме

Группировка слов в любой форме и вовлечение их в исследование зависит от общего направления и цели исследования. Таким образом, в то же время было бы целесообразно обратить внимание на характер и требования словосочетаний. Основная задача, требуемая в данном случае, состоит в том, чтобы выявить их значение и особенности.

Summary

The grouping of words in any form and their involvement in research depends on the general direction and purpose of the research. Thus, at the same time, it would be expedient to pay attention to the nature and requirements of word combinations. The main task required in this case is to reveal their significance and features.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva